

DAGBOEKEN

»PRIVÉ-DOMEIN«

NR. 174

SØREN KIERKEGAARD

DAGBOEKEN

GEKOZEN EN INGELEID DOOR

SYBREN POLET

VERTAALD DOOR CORA POLET

AMSTERDAM · UITGEVERIJ DE ARBEIDERSPERS

Deze uitgave is mede tot stand gekomen door een subsidie van
het Deense Ministerie van Culturele Zaken.

Copyright Nederlandse vertaling © 1991 Cora Polet/
B.v. Uitgeverij De Arbeiderspers
Copyright Inleiding © 1991 Sybren Polet
Oorspronkelijke titel: *Papirer*, deel I–XIII
Uitgave: Kopenhagen, 1909–1948
Omslagillustratie: portret van Søren Kierkegaard
op zevenentwintigjarige leeftijd,
getekend door zijn neef N. Chr. Kierkegaard,
Det Kongelige Bibliothek, Kopenhagen
Omslagontwerp: Kees Kelfkens/Marjo Starink

ISBN 90 295 2533 9/CIP

Van alle categorieën is de categorie van de realiteit de middelmatigste.

Zolang ik leef leef ik in tegenspraak, want leven is tegenspraak.

Lees het of lees het niet, u zult er beide spijt van hebben.

De filosofie werpt met elke stap die ze doet een huid af, daar kruipen de dommere volgelingen in.

Søren Kierkegaard

INHOUD

Inleiding: de filosoof met het percuteerhamertje 9

Dagboeken 1834–1855 23

Noten 297

Biografie 308

Bibliografie 309

Concordantie van vertaling en origineel 311

INLEIDING:
DE FILOSOOF MET HET PERCUTEERHAMERTJE

1

Vanaf zijn eenentwintigste heeft de Deense schrijver-filosoof Søren Kierkegaard dagboek gehouden, of liever heeft hij notities gemaakt die zijn leven en schrijven begeleiden, want een echt dagboek in de zin van reageren op dagelijkse gebeurtenissen in persoonlijke vorm was het niet. Het zijn voornamelijk reflecties over wat hem bezighield, over dat wat voor hem essentieel was en juist dat maakt deze notities zo boeiend, voor veel hedendaagse lezers zelfs boeiender dan zijn bekende grote werken, omdat je er de hele Kierkegaard in terugvindt in samengebalde vorm; bovendien blijven ze leesbaar voor wie aan zijn filosofisch-theologische werken geen boodschap meer hebben, om wat voor reden dan ook. Onder de lezers van Kierkegaards *Dagboeken*, zoals het gebruikelijk is ze te noemen, bevindt zich sinds de publikatie van de eerste bloemlezingen in vertaling een groeiend aantal schrijvers (Kierkegaard zelf noemde zich—als eerste?—‘een schrijver voor schrijvers’ en een die rekening hield met ‘de zelfwerkzaamheid van de lezer’, *Of-Of*).

Als filosoof heeft Kierkegaard in de eerste helft van de twintigste eeuw een diepgaande invloed uitgeoefend op de westerse theologie en filosofie. Als filosoof wordt hij beschouwd als de rebelse vader van het existentialisme. Daarnaast heeft men zich van meet af aan geïnteresseerd voor het raadsel van de mens Kierkegaard, die zich in zijn *Dagboeken* zo openlijk blootstelde en analyseerde: zijn psychologisch inzicht en vlijmscherp zelfonderzoek zijn nog steeds onovertroffen.

Kierkegaard beschouwde zichzelf in de eerste plaats als

schrijver ('Digter'), ja zelfs als 'experimenteel schrijver', zoals hij zich bij monde van een pseudonieme schrijversfiguur ook een 'experimenteel psycholoog' noemt.¹

2

Van jongs af aan was Kierkegaard (geb. 1813), het jongste kind van een oude depressieve vader, gepredestineerd de 'observator' van de 'innerlijke' mens te worden, van 'het ideële', 'de idee', plus de propagandist van de realisering ervan in 'de enkeling', die hij bovenal zelf was.

De vader, die het van hongerlijdende schapenhoeder in Jutland tot steenrijke manufacturier in Kopenhagen gebracht had, had zich op z'n veertigste al uit het zakenleven teruggetrokken om zich verder te wijden aan studie, vooral van de theologie, en aan zijn gezin. (Na het overlijden van zijn eerste vrouw in een kinderloos huwelijk was hij met zijn reeds zwangere dienstbode getrouwd; ze kregen zeven kinderen.) Vader Kierkegaard beschikte over een uitzonderlijke intelligentie en welbespraaktheid en hij had omgang met de belangrijkste intellectuele figuren uit de stad, die hij ook bij zich thuis ontving. Het waren typische debatbijeentkomsten, waarin vader Kierkegaard excelleerde; de kleine Søren mocht meeluisteren en hij deed dit met wijdopen oren. Hier was het dat hij zijn eerste lessen in dialectiek ontving.

Daar Søren's gestel niet al te robuust was—hij was mager en spichtig en liep met gebogen schouders, zodat het leek of hij gebocheld was—mocht de jongen vaak niet buiten spelen. Zijn vader nodigde hem uit voor een lange wandeling door de kamer en Søren mocht zeggen wat hij wilde zijn.² Zijn vader, die ook over een levendige verbeelding beschikte, toverde hem de scène dan verbaal voor, tot grote verrukking van Søren, voor wie toen al de hele buitenwereld geïnterioriseerd werd.

Het lijkt geen twijfel of dit heeft bijgedragen tot de ont-

INLEIDING

wikkeling van zijn verbeelding en tot de totale verinnerlijking van zijn leven waaraan hij zich later overgaf.

Daar Kierkegaard zijn vader zeer bewonderde was zijn identificatie met hem compleet. Dit had onder meer tot gevolg dat hij in de zware melancholie waaronder de vader gebukt ging deelde en onder zijn doem ging leven toen zijn vader bekende dat hij in zijn jeugd God vervloekt had toen hij als schapenhoeder een ellendig leven leidde. God had hem echter niet gestraft, maar integendeel gezegend met rijkdom. Zijn kinderen stierven echter de een na de ander, waardoor de vader vreesde dat zijn zonde tegen de Heilige Geest verhaald werd op zijn nageslacht. In het bewustzijn hiervan ontwikkelde zich bij de zoon de gedachte dat hij door zijn vader gedoemd was en plaatsvervangend voor hem moest lijden. Kierkegaard zelf heeft duidelijk ingezien dat hier de bron lag van de zware 'melancholie' waaronder hij levenslang gebukt ging. Melancholie was zijn 'vertrouweling', zijn 'vriendin' en 'minnares' (*De herhaling*); zijn 'leven is als een eeuwige nacht' (*Of-Of*) en geen dag is zonder pijn van melancholie; om die reden heeft hij zich ook nooit echt mens gevoeld. (*Over mijn werkzaamheid als schrijver*.) Het enige dat voor hem weggelegd was was 'reflectie', 'een leven van zelfonderzoek en eenzaamheid', van 'waarnemer zijn'. 'Ik ben dadelijk begonnen met denken over de dingen'. 'Ik ben reflectie van begin tot einde.' (Id.)

Toen hij ging studeren viel de keuze bijna onvermijdelijk op de theologie; hij deed het niet alleen om aan de wens van zijn vader tegemoet te komen. Geloven, leven in de (religieuze) idee van het christendom was zowel voor zijn vader als voor hem een noodzaak, met lijden en boete doen als centraal gegeven; tegelijk was het een verweer tegen de altijd op de loer liggende 'angst' van de 'existentie' en de leegte achter de melancholie.

De behoefte aan geloof werd al urgenter en zijn, aanvankelijk aarzelende keuze voor de theologie, werd een de-

finitieve nadat hij op zijn tweeëntwintigste een zware depressie had gehad, met angstaanvallen die zo hevig waren dat hij aan zelfmoord dacht. Een korte periode van uitgaan en man-van-de-wereld spelen was niet meer dan een intermezzo in een leven dat volgens hem geen opgewekte dag meer kende. Melancholie was 'de doorn in het vlees' waarover hij zo vaak schreef. En ze was volgens Kierkegaard ook de reden dat hij zijn verloving met Regine Olsen verbrak, zijn enige poging om aan de dagelijkse realiteit, 'het onmiddellijke' deel te nemen. Is dit de werkelijke reden geweest?

3

De relatie tussen Kierkegaard en Regine heeft de vele Kierkegaard-lezers altijd zeer gefascineerd, vooral omdat Kierkegaard zelf er zich zo uitvoerig over uitgelaten heeft, zowel in enkele centrale werken als in zijn *Dagboeken*. De belangstelling kwam niet voort uit oppervlakkige nieuwsgierigheid, maar werd ingegeven door het gevoel dat hier iets heel wezenlijks aan de orde was, zowel voor de mens als de schrijver Kierkegaard en misschien met betrekking tot zijn levensfilosofie. Daar komt nog een ander gevoel bij, namelijk dat Kierkegaards eigen verklaring te kort schiet, vooral gevoelsmatig, reden waarom speculaties over de ware reden niet van de lucht zijn. Mijn uiteindelijke conclusie na een aantal dubbel tellende Kierkegaard-jaren is dat Kierkegaards eigen analyse wel degelijk de meest voor de hand liggende is en ook de meest overtuigende.

Zoals gezegd, de identificatie van Søren met zijn vader was volledig, wat zelfverlies tot gevolg had, een niet onbekend verschijnsel in de psychologie. Als reactie op dit zelfverlies kan zich een extreme aandacht voor het eigen ik ontwikkelen in de vorm van een 'defensief secundair' narcisme. Het treedt onverhuld aan de dag in Kierkegaards

INLEIDING

dagboeknotities en ook zijn relatie met Regine heeft daar volgens mij direct mee te maken.

Toen Kierkegaard zich op zevenentwintigjarige leeftijd verloofde met de mooie zeventienjarige Regine—ze kenden elkaar al drie jaar—had hij de dag na zijn verloving al spijt, want Regine betekende opnieuw zelfverlies, een verlies aan identiteit, een identiteit die vóór alles afhankelijk was van zelfrealisatie in het domein van het ideële ('de idee'), het schrijven. Deze zelfrealisatie verdroeg niet de lijfelijke nabijheid van anderen, geen erotiek, laat staan alles wat erbij kwam: gezin, kinderen, sociale verplichtingen, et cetera. Seks speelde bij Kierkegaard geen enkele rol, eerder was er sprake van seksangst. Opvallend is dat de definitieve breuk met Regine tot stand kwam onmiddellijk na beëindiging van zijn dissertatie, die een staatsaanstelling als predikant mogelijk maakte; met Regine had hij afgesproken een pastoraat te zullen aanvaarden. De gezond-wijze Regine deed nog een laatste poging hem te verleiden, maar dit werkte averechts.

Eigenlijk waren vanaf het begin verlangen en erotiek bij Kierkegaard indirect: hij begluurde Regine graag vanuit het verborgene of via spiegels—als hij de kans kreeg zou hij volgens hemzelf 'een naakte Diana in bad met vragen bespieden'—en zijn verlangen was dan ook vooral het verlangen naar het verlangen en naar de *herinnering* aan het verlangen. (Zie zowel de *Dagboeken* als *Of-Of* en *De herhaling*.)³

Dit indirecte verlangen stimuleerde zijn schrijversactiviteit—ook dit analyseert Kierkegaard zelf—, terwijl de opgewekte 'produktiviteit' zich op herinnering en idealiteit richtte. Zelfverlies was alleen toegestaan in dienst van de idealiteit en was daar het eindstadium van. Dat Kierkegaard zijn melancholie als belangrijkste beweegreden noemt is niet ongewoon voor een schrijver.⁴

Nadat aan de voorwaarden tot zelfbehoud en zelfrealisatie door de definitieve breuk met Regine was voldaan, terwijl het verlangen naar haar en naar het verlangen ('de

herhaling') bleef bestaan, barstte zijn produktiviteit los in een ongehoorde omvang en kracht en werd tot een volstrekt verslavende drang. Voor Kierkegaard gingen zelfrealisatie en realisatie van het ideële hand in hand en waren niet langer te scheiden; en net als Sheherazade hield hij zich in leven door te *blijven* schrijven. Schreef hij niet, al was het maar voor een paar dagen, dan voelde hij zich meteen ziek, had een zwaar hoofd, bestond niet meer.

Er is één andere schrijver aan wie we hier onmiddellijk moeten denken: Kafka. Niet voor niets herkende deze in Kierkegaard een verwante schrijver. (Hij kende zijn dagboeken en is er duidelijk door beïnvloed. Een tweede principiële vrijgezel die grote indruk op hem maakte was Flaubert, wiens brieven hij las.) Ook Kafka bracht, net als Kierkegaard, van meet af aan veiligheidsventielen aan in zijn liefdesverklaringen en zijn beroemde huwelijksaanzoekbrief aan de vader van zijn toekomstige bruid was als het ware één smeekbede het huwelijk niet te laten doorgaan.

Het liefst had Kierkegaard Regine levenslang als ongehuwde, om hem 'treurende weduwe' achter de hand gehouden—de analyse is weer van Kierkegaard zelf (*De herhaling*)—, als bron van verlangen *en* als bron van zijn scheppen. Na de breuk liet hij een palissanderhouten kast maken die als schrijn diende voor haar brieven, die hij geregeld herlas, terwijl hij van al zijn publikaties een op veertien gedrukt exemplaar voor haar erin opborg. Anderzijds ontzag hij zich niet zijn afscheidsbrief aan haar in een volgend boek van hem op te nemen, zodat iedereen die kon lezen.

Toen ze zich ten slotte met een ander verloofde werd hij woedend; zijn geraaktheid was zo groot dat hij het boek waaraan hij bezig was en waarin een soortgelijke relatie werd getekend gedeeltelijk herschreef in negatieve zin.

Het was of hij nu pas goed de grond onder zijn voeten had verloren en haar verlies stemde hem zeer bitter, hoewel hij meer reden had om zich schuldig te voelen dan zij,

INLEIDING

omdat hij, zoals Regine hem schreef, 'een wreed spel met haar gespeeld had', een spel van aantrekking en afstoting. Toen de eerste boosheid geweken was bleek overigens dat hij nog even sterk aan haar gehecht was als tevoren en hij bleef dit tot aan zijn dood. Ook Regine raakte emotioneel nooit helemaal van hem los en ze kwamen elkaar, niet zelden opzettelijk, nogal eens op veilige afstand op straat of in de kerk tegen.

4

Indirectheid kenmerkt ook verder Kierkegaards schrijverschap en zijn leven dat uitsluitend een schrijversleven is. Betekende afstand doen van Regine voor hem 'de dood' van 'het algemene', d. i. het algemeen menselijke, tijdgenoten van Kierkegaard waren het er al over eens dat alles bij hem in dienst van het schrijven stond; iedere wandeling, iedere rijtoer werd—ook volgens hemzelf—gedaan om meer te kunnen produceren; met mensen ging hij om om zich te verpozen en om hen uit te horen met het oog op toekomstig gebruik in zijn werk, wat menigeen onbehaaglijk stemde. Enkelen merkten op dat Kierkegaards woordgebruik nooit spontaan was, zijn conversatie leek geprepareerd en in de omgang met hem behielden alle relaties iets afstandelijks.⁵

Kierkegaards woningen waren groot, zes tot acht kamers—hij verhuisde vaak in verband met geluidshinder en ander ongerief—en alle kamers waren verwarmd en helder verlicht; in iedere kamer stond een schrijftafel of-katheder met inkt en schrijfpapier, zodat hij tijdens zijn wandelingen door de vertrekken iedere inval meteen op kon schrijven. In het hele huis werd door de huisbediende een constante temperatuur gehandhaafd, zij het een lage, en 's winters werden de kachels besprenkeld met eau-de-cologne om een aangename sfeer te scheppen.

's Avonds ontving hij niemand, al stak hij zich soms in

avondkleding en stelde hij zich voor dat hij gasten op bezoek had die hij door de helderverlichte kamers leidde.

Alle werkelijkheid was of werd voor Kierkegaard indirect en zo wenste hij het: werkelijkheid als 'herinnering' en als 'verlangen', die elkaar omhelsden—als in de literatuur dus. En zo *was* zijn literatuur vanaf *Of-Of* (1843), dat wil zeggen een dubbel indirecte, want literatuur is altijd al indirect. Voor Kierkegaard was het een spel van pseudonime auteurs en vlietende *persona's* die zich achter andere maskers verborgen en een enorm vertakt schimmenspel opvoerden dat hij redigeerde.

Het werkelijkheidsspel en de (mee)gespeelde *persona's* vallen ten slotte samen, waarna—door alle realiteitsverlies—de schrijver zich ten slotte zelf als een verbeeldingsfiguur gaat voelen, of zoals hij het zelf noemt een ' cliché- en namaak'-figuur en wel een met schizoïde trekken, zoals uit de *Dagboeken* blijkt.

In een latere fase van zijn ontwikkeling kwam Kierkegaard zelfs tot de conclusie dat kennis van God en religieus-theologische overdracht alleen indirect waren te verwerven en door te geven, dus zogezegd metaforisch waren, waarna de schrijver alles nog beter in de hand had: als enige beheert hij God en godsgeloof.

Veel hulp en troost verschaft het hem niet, want wat hem te allen tijde wacht is 'het ongelukkige bewustzijn' (Hegel) dat hem onafscheidelijk vergezelt, hoe dit ongelukkige existentiële bewustzijn ook tot stand mag zijn gekomen. 'Produceren' biedt alleen redding zolang het produceren-creëren duurt. Pas helemaal aan het einde, als hij zich (als 'spook') opnieuw met zijn, nu 'dode', vader identificeert en zich al meer aan diens sombere godsgeloof en afkeer van de wereld overgeeft, zal hij ook daar afstand van doen en het 'produceren' als 'dwaasheid', als uitvlucht beschouwen.

'Christen-zijn is niet produceren, maar bestaan', alleen, bestaan kan hij niet. En leven zonder te produceren evenmin.

Reeds na zijn breuk met Regine waren 'vertwijfeling' en 'angst' kernbegrippen in zijn denken geworden. Het fanatisme van zijn psychologische en theologische inzet was in feite volstrekt persoonlijk bepaald en de benadrukking van het 'subjectieve', van de—lijdende—'enkeling' groeide nog naar mate zijn 'vertwijfeling' en 'wanhoop' toenamen. Op den duur ging hij zelfs zo ver te stellen dat 'lichamelijke gezondheid, een onmiddellijk gevoel van welzijn, een veel groter gevaar is dan rijkdom, macht en aanzien'. Het verhindert dat de mens in de geest leeft. 'Lichamelijk lijden, een zwak organisme is een profijtelijk memento [...] ja, er zijn ziekelijke mensen die de gezondheid missen ziek te worden.' Een zieke geest daarentegen is een voorwaarde voor de juiste religiositeit en een productieve existentie. Niet in God de Vader geloven wordt tot 'zonde' tegen de Heilige Geest, de Idee.

Het is zonder twijfel Kierkegaards grote verdienste dat hij op de noodzaak van het persoonlijk beleven in geloof en leven en op het belang van het existentiële in de filosofie voor de 'enkeling' (de 'durf *ik* te zeggen') gewezen heeft, al was hij niet de eerste noch de enige. Tegelijk echter vormt het subjectieve Kierkegaards beperking, zowel binnen zijn eigen filosofie—de ultieme 'sprong' in 'vrees en beven' buiten de theologie heeft hij niet durven of kunnen nemen, Kierkegaard bleef zelfs aanhanger van een weinig verlicht autoriteitsgeloof en, ondanks alle kritiek op de geestelijke gezagsdragers, van een paternalistische kerk—, alsook een begrenzing in meer algemene zin: niet alleen is zijn persoonlijke kleuring van het christelijke geloof verdacht, ook de grotere geldigheid van zijn filosofie is, voor zover deze het algemeen menselijke en cultuurkritische te buiten gaat, aanvechtbaar. Zo valt heel wat af te dingen op zijn beroemde driedeling, die lange tijd kritiekloos overgenomen is. De drie treden naar geestelijke vervolmaking—het esthetische, het ethische en het religieuze—zouden met

evenveel of meer recht omgedraaid kunnen worden: het religieus-primitieve, het geloven in wat dan ook (bijvoorbeeld in de noodzaak zijn zoon te moeten offeren) is de lagere geestelijke staat, wat ze cultuurhistorisch gezien ook is; in het beste geval volgt dan het algemeen ethische en het esthetische, of nog beter, een samenvallen van ethiek en esthetiek (zoals bij voorbeeld Wittgenstein dat wenst)⁶, waarbij de esthetiek normatief wordt. Kierkegaard zelf trouwens: 'Men zou esthetisch zo uitgerust moeten zijn, dat men in staat is ethische problemen esthetisch te vatten, anders gaat het slecht met het ethische.' Dit is overigens in een vroeg stadium geschreven en Kierkegaard zou het later niet graag hebben herhaald.

Maar dit daargelaten, een feit is dat ook esthetiek, dat schrijven, hulp en troost kan bieden waar geloof faalt,⁷ al is het tijdelijk. En men moet wel kunnen blijven schrijven, zoals Sheherazade vertellen.

Na een onvoorstelbaar vruchtbare periode van een jaar of acht was Kierkegaard in feite leegggeschreven.⁸ In een haast volstrekt isolement zette hij zijn dagboek nog enkele jaren voort, zichzelf voornamelijk herhalend, waarna hij zich—net als Kafka—als het ware liet overlijden.

Het moment van Kierkegaards sterven (1855) was in meer dan één opzicht veelzeggend: niet alleen was hij in hoofdzaak uitgeschreven, ook het vinden van een geschikte baan lukte niet toen dit financieel nodig bleek; voor een pastoraat kreeg hij, de felle kerkcriticus, niet de vereiste medewerking van de bisschop. Daarbij kwam dat Regino in het voorjaar met haar man, die tot gouverneur van de Deense Antillen was benoemd, uit Kopenhagen was vertrokken.

Dank zij de erfenis van zijn vader had hij tot nu toe een, althans in financieel opzicht, onbekommerd schrijversbestaan kunnen leiden en de uitgave van zijn eerste boeken kunnen bekostigen. Voor latere werken ontving hij redelijke royalties, maar dit was bij lange na niet genoeg om zijn vrij grote uitgaven te dekken: hij hield er een huis-

houdster of huisknecht op na, plus een secretaris, en hij gaf veel geld uit aan goede diners en wijnen, terwijl hij zich graag in een dure huurkoets liet rondrijden. Hierdoor teerde hij snel in op zijn vermogen; devaluatie en koersval deden de rest. Na opname van zijn laatste saldo stierf hij.

6

Als schrijver van notities behoort Kierkegaard tot de allergrootsten (met Pascal, Novalis, Nietzsche, Valéry). Onder mijn bewondering mengt zich echter een zekere treurnis en irritatie—Kierkegaard vraagt om persoonlijke reacties—en wel vanwege het vele loze dialectische vuurwerk, de verspilde denkkraft en inventiviteit en dit geldt ook voor een deel van het andere werk van deze meester-stilist. (In mijn jonge protestantse jaren raakte ik door het vuurwerk van *Vrees en beven*—dat is het boek waarin Abraham zijn zoon offert—in zo'n roes van opwinding dat ik het boek niet uit kon lezen. Toen ik het werk enkele jaren geleden wilde herlezen ergerde ik mij aan het, voor mij zinloos geworden, dialectische spel zozeer dat ik de lectuur na een aantal bladzijden staakte.)

Wat ook tot kritiek en relativering van Kierkegaards ideeën stemt is de absoluutheid waarmee hij die ideeën stelt en, zoals gezegd, het is overduidelijk dat deze gekleurd zijn door depressiviteit en wanhoop, gekwetstheid en isolement en niet zelden ontaarden in dialectisch gekronkel om zich voor God en de wereld te rechtvaardigen.

Is eerst gelijk blijven aan zichzelf en het eens gekozene de hoogste geestelijke imperatief, nu is aan zichzelf gehoorzamen en het vereren van de enkeling alleen toegestaan 'via God', wat neerkomt op afstand scheppen en het opgaan in abstracties en projecties, al levert ook dat weer de nodige slimme formuleringen op.

Ten slotte moet de hele gigantische denkonderneming tot falen leiden omdat alle inzet en energie aangewend

wordt om zich juist onder dat wat hij zo vereert (de enkeling, zijn individualiteit, zichzelf) uit te wurmen.

Discipelen die zijn boodschap zouden uitdragen? Hij zou ze niet willen hebben, de boodschap zelf zou erdoor worden aangetast. Sterker, zijn ideeën zouden helemaal niet doorgegeven mogen worden—hoewel hij natuurlijk niet kan verhinderen dat ze na zijn dood gedoceerd zullen worden—omdat ze dan hun individuele zuiverheid zouden verliezen en in een ander perspectief zouden komen te staan.

Op den duur lijkt het erop dat Kierkegaard begint te lijden aan wat je dialectische godsdienstwaan zou kunnen noemen; zijn tijdgenoten wisten al niet goed of ze zijn geschriften als ernstig bedoeld of als pure ironie moesten lezen. Ja, zelfs ontziet onze superintellectueel zich niet met de kerkvader Tertullianus de eenvoud van geest te prediken die tot blindelings geloven leidt en die uitmondt in het *quia absurdum*. (Tertullianus: 'Ik geloof omdat het ongerijmd en onzinnig en onmogelijk is.') Kierkegaard zou wel de laatste mogen zijn om dit argument te herhalen dat alleen bedacht is voor gelovigen die op andere wijze hun gelijk niet kunnen binnenhalen en die bereid zijn om, naast God, in de duvel en z'n ouwe moer te geloven.

Ten slotte is er maar één enkele—geniale, werkelijke—enkeling en één goede religieuze enkeling en dat is hij. 'Ik behoor de geschiedenis toe en ik weet dat ik daar mijn plaats zal vinden en welke [...] Dit weet ik, dat op het punt van genialiteit mij het uitzonderlijke is verleend.' (*Mijn werkzaamheid als schrijver*.)⁹

Natuurlijk is het ook een kwestie van zelfbemoediging, van moed inspreken en zelfbezwering onder de karikatuur-aanvallen van het satirische blad *Corsaren* (*De corsaar*) dat van hem een soort dorpsgek maakt. Daarnaast fungeerde het dagboek voor hem als een uitlaat waardoor hij stoom afblies en als zodanig was het een psychische noodzaak.¹⁰

En natuurlijk had hij gelijk, de historie heeft hem gelijk

INLEIDING

gegeven: hij *was* het genie waarvoor hij zich hield en hij *heeft* dus de waarheid gesproken. Maar ja, de waarheid mag natuurlijk niet gezegd worden.

En ondertussen nam hij met zijn door melancholie, isolement en neurasthenie gescherpte röntgenblik de wereld en zichzelf waar en beklopte alles met een verbaal percuteerhamertje.

7

Bij mijn keuze uit de *Dagboeken* ben ik als een kierkegaardiaanse estheet te werk gegaan: wat ik het beste of interessantste vond heb ik eruit gelicht en dat houdt onder meer in dat in deze bloemlezing minder theologie te vinden is dan in enig bestaande. Daarentegen zijn wel een aantal moeilijker staaltjes van dialectisch denkwerk opgenomen die meestal worden weggelaten; Kierkegaard als schrijver, als persoon, als cultuurcriticus, als systeemloze filosoof kwam op de eerste plaats. Enige aanvullende informatie wordt in de noten gegeven.

De Deense verzameluitgave van Kierkegaards *Papirer*, zoals de dagboeken in het Deens heten, omvat twintig delen. De notities zijn onderverdeeld in categorieën: A bevat de typische dagboekfragmenten, B lectuurexcerpten, C voorstudies tot de gepubliceerde werken. Uit de laatste twee categorieën werd vrijwel niets opgenomen. Verder heb ik, zoals het bij dagboeken behoort, de chronologische volgorde gehandhaafd, iets waar nogal eens van afgezien wordt door Kierkegaard-bloemlezers die zijn werk vaak naar trefwoorden rangschikken. Alle dagboek aantekeningen lezen betekent: zich door een soms onverteerbare rijstebrijberg heen eten, een berg van herhalingen, getheologiseer en nogal wat loze dialectiek. Toch heb ik bewust een aantal herhalingen opgenomen om te laten zien hoe zwaar bepaalde dingen Kierkegaard op het hart of de maag lagen.

Wie eerder van Kierkegaards *Dagboeken* uit bloemlezingen kennis nam, zoals ik, zal behalve door de inhoud van de notities ook getroffen zijn door de flitsende stijl ervan. Bij kennisname van de oorspronkelijke tekst blijkt dat het gawe ervan ten dele te danken is aan de vertalers. De notities zijn snel neergepend en niet bedoeld om in deze vorm gepubliceerd te worden, al had Kierkegaard er zeker geen bezwaar tegen, anders zou hij ze wel hebben vernietigd; de toon is zeer los, spreektaalachtig en, evenals zijn preken, publiekgericht. Het gevolg van het spontane en ongecorrigeerde is dat de tekst, hoe soepel en briljant vaak, naast stijlsordigheden, veel aaneengebreide zinnen en zinsdelen kent die in vertaling om herschikking vragen, wat alle vertalers dan ook doen. Een enkele maal moet er gegist worden naar wat Kierkegaard bedoelde. Bij dit alles blijft het gewenst dat de vertaler de schrijver dicht op de huid zit en niet onnodig moderniseert. Zoals bekend zijn Amerikaans-Engelse vertalingen doorgaans het vrijst en het vlotst, de Duitse het letterlijkst, wat ook geldt voor de bestaande bloemlezingen uit de *Dagboeken*. Deze Nederlandse vertaling probeert daar het midden tussen te houden.*

Een klein aantal notities heb ik ingekort, wat aangegeven is met een regel stippeltjes.

* Met dank van de vertaalster aan prof.dr. Amy van Marken voor haar niet aflatende hulp en waardevolle suggesties.

[1] Zonder datum

Zonde kan niet alleen uit de mens zelf voortkomen, zomin als één geslacht alleen een nieuw individu voort kan brengen; daarom is de christelijke leer over de verleiding door de duivel juist. Er is een tweede factor in het spel en dus is de menselijke zonde specifiek anders dan die van de duivel (erfzonde–mogelijkheid tot bekering). Een ander standpunt zou in strijd zijn met de analogie.

[2] 11 september

De reden waarom ik niet kan zeggen dat ik met zekerheid geniet van de *natuur* is, omdat het mij in de reflectie niet geheel duidelijk wordt *wat* ik nu geniet. Een kunstwerk kan ik vatten; ik kan—als ik het zo uit mag drukken—het Archimedische punt vinden en heb ik dat eenmaal gevonden dan wordt alles me zonder veel moeite duidelijk. Dan kan ik die ene grote gedachte doortrekken en zien hoe alle details dienen om die te belichten. Zo zie ik heel de individualiteit van de schrijver als een zee waarin alle details weerkaatst worden. De geest van de schrijver is verwant aan de mijne; hij is misschien vele malen superieur aan mij maar toch als ik begrensd. De werken van de godheid zijn me te groot; ik verlies me in de details. Daarom zijn de opmerkingen van de mensen bij het zien van de natuur: ze is zo heerlijk, groot, enzovoort, zo... nietszeggend want ze zijn te antropomorf; ze blijven in het uiterlijke steken; het innerlijke, het diepere kunnen ze niet verwoorden. In dit opzicht komt het mij ook hoogst merkwaardig voor dat de grote dichterlijke genieën (zoals Ossian, Homerus) voorgesteld worden als blinden. Uiteraard maakt het voor mij geen verschil of ze al dan niet

blind waren; ik houd me aan het gegeven dat de mensen hen als blind gedacht hebben, want daardoor was het net alsof daarmee aangeduid werd dat ze wat zij zagen, als ze de schoonheid van de natuur bezongen, niet met het uiterlijk oog zagen, maar dat het zich als een innerlijke intuïtie voordeed. Hoe merkwaardig is het niet dat een van de beste, ja de beste schrijver over bijen van jongs af aan blind geweest is; ook hier, waar je toch zou menen dat de uiterlijke observatie heel belangrijk is, lijkt het wel te willen zeggen dat hij dat vaste punt gevonden heeft en daaruit via een puur geestelijke activiteit alle details gededuceerd heeft en ze heeft gereconstrueerd in analogie met de natuur.

[3] 11 september

Het lijkt of de predestinatieleer mij als een mierenleeuw meetrekt in een trechtervormige gang; de eerste val bepaalt door zijn gruwelijke consequentie alle daaropvolgende. Net als de mierenleeuw maakt de predestinatie haar trechter in het losse zand (een treffend beeld voor zo'n logische gedachtengang, dunkt mij) en om degene die eens gevallen is kronkelen zich alle uiterste consequenties zoals de slangen om Laocoön.

[4] 17 september

Zo'n meester-dief¹ (Kagerup bij voorbeeld) zal ook uitdagend en vrijmoedig zijn misdaad toegeven en de straf ervoor dragen als een man die zich bewust is dat hij voor een idee geleefd heeft; en juist hierdoor erkent hij de realiteit van de staat, die hij—zoals men zou kunnen zeggen—niet in zijn leven ontkent; hij keert zich alleen maar tegen misbruik. We zouden hem ons ook voor kunnen stellen als een man die de draak wil steken met het gerecht, maar dat moeten we zien als een soort spotten met dit hele gedoe en als het, via het stellen van een daad, uitdrukking geven aan een ijdelheid die geheel en al strookt met zijn idee. Zijn vrijmoedigheid zal hij nooit verliezen en hij zal met